

Олеся Ващук, к. ю. н.

Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

ВПЛИВ СТРЕСУ НА ЕМОЦІЙНИЙ СТАН ПОТЕРПІЛОГО ПІД ЧАС НАДАННЯ НИМ ПОКАЗАНЬ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Olesya Vashchuk, PhD in Law

National University "Odesa Law Academy", Ukraine

THE IMPACT OF STRESS ON EMOTIONAL STATE OF VICTIM IN THE PROCESS OF GIVING TESTIMONIES IN CRIMINAL PROCEEDINGS

The process of giving testimonies by victim in criminal proceedings repeatedly returns him/her to previous emotional state, which took place during the crime scene. Factors, conditions that contributed to commission of offense, the mechanism of event and consequences of it impact on the process of testimony and mechanism of reproduction of circumstances of the incident. Stress, as a negative emotional state of a victim, seriously affects giving of testimony of victim. At an early stage of examination of a victim it is important to identify signs of stress and prepare a mechanism to convert these signs from negative emotional sphere into the sphere of neutrality, and then – positive, and thereby mitigate or eliminate possible negative consequences and result. It is important for the investigator/prosecutor to understand which type of stress a victim suffered (physical, psycho-emotional), and at what stage of stress a victim is now; this can help in the output of a victim from such state and to obtain evidence about criminal event.

Key words: emotional state, stress, victim, testimony of a victim, criminal proceedings.

Під час допиту потерпілий змушений повторно пережити емоційний стан, що мав місце під час злочинної події. Процес формування показань потерпілого відбувається в критичній ситуації вчинених відносно нього злочинних дій, що викликає у нього негативні емоційні реакції. Негативні емоційні реакції, викликані злочинною подією, різнохарактерні, і знаходяться прямо залежать від умов та чинників, що сприяли вчиненню злочину, механізму події та наслідків, які настали. Саме вони впливають на процес формування показань та механізм відтворення обставин події (позитивно, негативно), одночасно можуть і мобілізувати і демобілізувати потерпілого.

Негативні емоційні стани, в свою чергу, поділяються на стрес, афект, фрустрацію. Наше дослідження, зокрема, приділить увагу такому виду негативних емоційних станів, як стрес.

Стрес (від англ. *stress* - напруга, тиск) – це психічна реакція нервового перенапруження організму, викликана сильним зовнішнім або внутрішнім подразником і є відповідною реакцією нервової системи. Термін «стрес» ввів у 1932 р. У. Б. Кеннон у своїх роботах з фізіології і психології¹, а подальший широкий розвиток даний термін отримав у працях фізіолога Г. Сельє².

Для людини в стресовому стані характерно надзвичайно підвищене емоційне напруження, що виражається в гальмуванні інших процесів: психічних, вегетативних, ендокринних, репродукційних. Окремі ознаки проявляються у зниженні певних опорно-рухальної активності, швидкості мислення, погіршенні зорових, слухових та інших функцій, що відображається у здатності прийняття своєчасних правильних рішень. Стрес викликає дезорганізацію і зміни практично у всіх функціях живого організму, одночасно підкреслюючи її пасивно-оборонно-адаптаційні рефлекси.

На практиці чинником стресу є надсильний травмуючий вплив (небезпека, перевантаження, екстрені ситуації). Але наразі нас цікавить, яким чином стрес діє на потерпілого? Які має форми,

¹ Cannon, W. B. (1932). *The wisdom of the body*. New York: W. W. Norton & Co; Cannon, W. B. (1935). Stresses and strains of homeostasis. *The American Journal of the Medical Sciences*, 189(1), 13-14.

² Selye, H. (1956). *The stress of life*. New York: McGraw-Hill.

обсяги? Чим обумовлюється (чинники, умови, причини)? Як його дослідити (виявити, зафіксувати, піддати детальному аналізу, оцінити тощо)?

Важливо знати, які дані (подія) є стресогенними для потерпілого з метою виявлення причин та наслідків. На початковій стадії допиту потерпілого важливо виявити ознаки стресу та підготувати механізм перетворення цих ознак з емоційної сфери негативу в сферу нейтралітету, а далі – позитиву, і тим самим пом'якшити або ліквідувати можливі негативні наслідки та результат.

В процесі злочинної події, коли потерпілий стикається з труднощами, він обирає один з основних типів реагування:

- активний (опір, боротьба);
- пасивний (втеча);
- компромісний (бездіяльність);
- комплексний (активно-пасивно-компромісний).

Незалежно від того, який тип реагування обере потерпілий, його першою реакцією на незаконні дії буде мобілізація функціональних можливостей для надання опору зловмисникам.

Чинники походження стресу потерпілого різноманітні: фізичні, анатомічні, психічні, хімічні, соціальні. Однак, не тільки негативні чинники викликають стрес, тобто є результатом порушення або знищення. Стрес можуть викликати і позитивні чинники (повернення викрадених коштів, затримання винних, виявлення важливого речового доказу). До речі, в обох випадках реакція організму буде однаковою. Після впливу на потерпілого стресового подразника активізується функція гіпофізу, який починає в підвищеній кількості виділяти адренокортикотропний гормон, який, у свою чергу стимулює діяльність кори надниркових залоз, а ті, у відповідь, починають виробляти більше гормонів-кортикостероїдів, що стимулюють процеси, завдяки яким організм потерпілого адаптується до змінених умов навколишнього середовища.

Вплив стресу на формування показань потерпілого може проявлятися у таких формах:

- погіршення обсягу уваги, можливості зосередження, перемикання на різні подразники;
- помилки у відображенні дійсності (невірна оцінка якості і кількості об'єктів, їх просторових і тимчасових характеристик);
- адаптованості до навколишньої обстановки, можливості впливати на неї, або уникнути шкідливих наслідків;
- очікування певних негативних наслідків та результату;
- зміни в емоційно-поведінкових складових потерпілого внаслідок стресу.

Види стресу потерпілого прийнято поділяти на два види:

- фізіологічний, що пов'язаний з об'єктивними чинниками навколишнього середовища (клімат і мікроклімат, тиша і шум, вібрація і тремор, техногенні і природні стихійні лиха тощо);
- психоемоційний, що пов'язаний з суб'єктивними чинниками (внутрішніми і зовнішніми).

Наприклад, розбійний напад та викрадення цінних речей вночі в парку для одного потерпілого стане стимулом бути уважнішим, сконцентрованішим, внести зміни у графік своєї діяльності та більше працювати, щоб повернути втрачене. Для іншого ж потерпілого ця злочинна подія може мати фатальний характер у вигляді апатії до оточуючого, нікчемності свого існування, невезіння і небажання жити далі, розвиток різних психічних розладів. Однак, з віком можливості особи до адаптації до буденного життя після вчинення щодо неї злочинних дій значно зменшуються та поступово втрачаються. Саме тому потерпілі у літньому віці набагато довше пам'ятають обставини злочинної події, з часом пригадуючи ще більше деталей.

Слід виділити ознаки стресової напруги потерпілого під час кримінального провадження:

- неможливість зосередитись на будь-чому довше декілька секунд;
- помилки у показаннях;
- погіршення пам'яті (провали, нові деталі злочинної події, зовнішності злочинця);
- загальне погіршення стану здоров'я;
- окремі гострі болі у голові, грудях, спині, шлунку;
- дуже швидке мовлення або навпаки повільне (що не є властивим потерпілому);
- перестрибування з однієї думки на іншу, з описання одного моменту до іншого, не закінчивши думку;
- неможливість описати звичні буденні речі;

- опис злочинної події з вказівкою на негативний результат на все подальше життя потерпілого;
- втрата почуття гумору;
- збільшення кількості викурених цигарок (якщо потерпілий курить);
- збільшення кількості випитої води;
- безпідставне відчуття голоду або переїдання.

Причини стресу потерпілого можуть мати різне походження, як і різний ступінь впливу на нього самого. Загалом причинами стресу потерпілого є наступні: злочинна подія, що сталася, як дія/бездіяльність; дії/бездіяльність злочинців під час злочинної події; наслідки та результат злочинної події; не розкриття всіх обставин злочинної події, що мала місце; недовіра з боку інших учасників кримінального провадження; дії/бездіяльність слідчого/прокурора при виконанні ним професійних обов'язків; дії/бездіяльність інших учасників кримінального провадження (свідків, спеціалістів, експертів); потерпілий робить те, що йому не хотілося робити в даний час (дає показання, а в цей момент хоче спати або зустрітися з рідними); очікування негативного результату розслідування і розкриття злочину та не притягнення винних до відповідальності; неможливість повернутися до звичного життя після злочинної події; погіршення стану здоров'я (соматичні хвороби, ішемічна хвороба серця, психічні розлади, артеріальна гіпертензія, виразкова хвороба тощо).

Вплив стресу також залежить від особистості потерпілого: характеру, стану фізіологічного та психологічного здоров'я, професійних обов'язків та займаної посади, сімейного життя та особистих стосунків з особами протилежної статі. Стрес може бути яскраво вираженим і тривалим у часі, зовнішньо майже не помітним і коротким.

Г. Сельє у своїх працях¹ виділяє три стадії розвитку стресового стану:

Перша стадія – стадія тривожності (має зовнішні і внутрішні показники (розміри вилочкової залози, селезінки, лімфатичних вузлів, рух кровотоку), що складається з шокowego етапу і протитокowego.

Друга стадія – стадія резистентності (триває збільшення кількості циркулюючої крові, підвищення артеріального тиску, підсилюється утворення печінкового глікогену), що супроводжується розумовою діяльністю та рухами тіла. Організм мобілізується та готовий до подолання незвичних обставин та ситуацій, розвивається підвищена стійкість.

Третя стадія – стадія виснаження, коли дія стресового фактору не припиняється, вона занадто сильна та має триваючий характер, і організм людини втомлюється, його фізіологічні та психічні показники погіршуються, а при тривалому впливі сили організму вичерпуються, розвиваються патологічні процеси, які можуть привести до загибелі людини.

Під час розслідування злочину всі ці етапи та їх стадії мають вирішальне значення для вирішення окремих завдань розслідування (наприклад, при проведенні допиту: визначення місця і часу, тривалості, внесення змін у обстановку, запрошення спеціалістів та експертів, виборі тактичних прийомів та врахування можливих тактичних ризиків). В процесі розслідування злочинної події і при підготовці до проведення слідчих та розшукових дій необхідно враховувати, що травмуюча дія стресу на потерпілого не обмежилася тільки вчиненням злочину, але має триваючий характер та поширюється в часі. Його дія та тривалість будуть залежати від результату та наслідків злочинної дії.

Із врахуванням емпіричних даних, отриманих нами при анкетуванні слідчих та оперативних працівників України та аналізі кримінальних проваджень різних злочинів, виокремлюються ключові умови успішного проведення будь-якої слідчої та розшукової дії:

1. Час (дата і термін її проведення): чим раніше слідча (розшукова) дія буде проведена та буде менш триваліша в часі, тим більше зможе потерпілий повідомити даних про подію, тим менше часу в нього буде на усвідомлення події, її аналізу та покриття «пиллом суб'єктивізму», як власного, так і інших обізнаних про подію осіб. Завдяки врахуванню даного елемента слідчий має можливість вчасно отримати повні та правдиві показання потерпілого.

¹ Selye, H. (1956). *The stress of life*. New York: McGraw-Hill; Selye, H. (1982). History and present status of the stress concept. *Handbook of stress*, 7-17; Selye, H. (2013). *Stress in health and disease*. Butterworth-Heinemann.

2. Стадія стресового стану (тривалість, етапність). Перша стадія характеризується початком та розвитком стресового стану, що негативно впливає на фізіологічний та психологічний стан потерпілого, а отримання даних від нього ускладнено ще й іншими обставинами злочинної події. Зі всіх трьох стадій найбільш продуктивною є друга, коли потерпілий знаходиться у стані резистентності. Саме в цій стадії він мобілізується та готовий до зіткнення й опору негативним обставинам події та дії факторів стресу. У третій стадії спостерігається виснаження потерпілого, як в результаті злочинних дій, так і дій слідчого по встановленню обставин злочинної події. Звідси випливає, що першочерговим завданням слідчого є спрямування потерпілого зі стану резистентності на стадію виснаження, запобігаючи розвитку стресового стану.

Вищезазначене є вірним, якщо має місце стресовий вплив високого ступеня інтенсивності й тривалості на потерпілого, а з моменту злочинних дій не минуло й години. Саме в даний період, коли самостійний перехід потерпілого з однієї стадії розвитку стресу в іншу ускладнений, і необхідна допомога спеціаліста-психолога або спеціаліста, який знає як подолати цей стан, усунути дії стресу і знизити емоційну напругу як результат злочинного посягання, встановити психологічний контакт та ефективно провести слідчу дію або інший захід. Слідчий, в разі необхідності, самостійно приймає рішення про долучення такого спеціаліста до участі у підготовці та проведенні слідчої дії або оперативного заходу на основі даних про подію злочину, про емоційний стан її учасників, категорії кримінального провадження. В подальшому він може додатково отримати висновок щодо аналізу ходу та оцінки результатів проведеної дії або заходу з виокремленням та поясненням обставин події.

Якщо поряд не має психолога, і немає можливості в найближчий час долучити його до розслідування, слідчому/прокурору терміново і самостійно необхідно визначити стан потерпілого за зовнішніми ознаками дії стресу і встановити стадію його розвитку для визначення можливості втручання у коло стресових факторів. В залежності від стресового стану потерпілого слідчому рекомендується вживати наступні заходи:

1. При виявленні ознак вчинення злочину та встановлення потерпілого при дефіциті первинної інформації про злочинця перше опитування слід спрямувати на можливість встановлення та затримання зловмисника по гарячих слідах, а деталі події перенести на більш стресостійкий момент.

2. Усунути травмуючі та подразнюючі чинники, передчасно запобігти негативному впливу об'єктивного характеру та впливу інших осіб, в тому числі й учасників кримінального провадження. З урахуванням обставин злочинної події можлива повна або часткова ізоляція потерпілого (зміна місця проживання або роботи, використання процедури захисту свідків і потерпілих).

3. Витримати певний проміжок часу з метою адаптації потерпілого до навколишньої обстановки, дочекатися переходу стресового стану з першої стадії на другу перед підготовкою та проведенням будь-яких слідчих чи розшукових дій.

4. При підготовці та проведенні слідчих дій та інших заходів слід розуміти, що це досі початковий етап розслідування, який характеризується дефіцитом даних для висування версій у провадженні, або ці дані можуть бути суперечливими та неправдивими. В таких ситуаціях показання потерпілого є часто єдиним первинним джерелом ідеальної інформації, яке є у розпорядженні слідчого, і саме спираючись на які він має в подальшому висувати та перевіряти версії щодо події злочину в цілому або окремої обставини.

Слід виділити три групи методів виведення потерпілого зі стресового стану, зокрема:

1. Перша група – методи самопомоги (налагодження звичного режиму життя та відпочинку, відвідання нових місць та знайомства з новими людьми, збільшення сну, дотримання дієти за необхідності, враховуючи індивідуальні особливості організму, збільшення кількості вживаних вітамінів та мікроелементів тощо).

2. Друга група – методи руху (релаксація (мотиваційний метод, спрямований на часткове або повне позбавлення фізичної та психічної напруги для людини, яка знає, що їй треба і для чого), ауторегуляція дихання (свідомий метод за допомогою якого людина може, самостійно керуючи подихом, заспокоїтися та зняти напругу), аутогенне тренування (самостійний метод психофізіологічної саморегуляції без медичної допомоги, який впливає на розумові установки людини і змінює її власні уявлення, переживання, емоції та інші процеси), концентрація (метод, що передбачає виконання спеціальних вправ на увагу).

3. Третя група – методи профілактики (релаксація, концентрація, аутогенне тренування, аутоаналіз (метод, заснований на аналізі стресу як процесу та його чинників, протистресових заходів).

4. Четверта група – професійні методи, які використовують психолог/психотерапевт/психіатр (гіпноз, фітотерапія, гімнастика, ванни, електросон та застосування антидепресантів та інших лікарських засобів (заспокійливих, снодійних, імунних тощо).

Таким чином, негативні емоційні стани потерпілого, зокрема, стрес, мають серйозний вплив на процес отримання від нього інформації щодо скоєного проти нього злочину. Стрес може приймати різні форми, впливаючи на формування показань потерпілого (погіршення уваги, зоредження; помилки у сприйнятті дійсності; погіршення адаптованості до обстановки, зміни в емоційно-поведінкових складових; налаштованість на негативний результат і наслідки). Тому важливим для слідчого/прокурора є зрозуміти, який з видів стресу зазнав потерпілий (фізіологічний, психоемоційний), та на якій стадії стресу знаходиться наразі. Це розуміння надає можливість вивести потерпілого із стресового стану, або, принаймні, допомогти потерпілому в подоланні стресу самостійно, що здійснюється за допомогою чотирьох груп методів: методів самопомоги, методів руху, методів профілактики, професійних психологічних, психотерапевтичних або психіатричних методів.

References:

1. Cannon, W. B. (1932). *The wisdom of the body*. New York: W. W. Norton & Co.
2. Cannon, W. B. (1935). Stresses and strains of homeostasis. *The American Journal of the Medical Sciences*, 189(1), 13-14.
3. Selye, H. (1956). *The stress of life*. New York: McGraw-Hill.
4. Selye, H. (1982). History and present status of the stress concept. *Handbook of stress*, 7-17.
5. Selye, H. (2013). *Stress in health and disease*. Butterworth-Heinemann.